

RÖPIRAT A KÖZÉLET MEGÚJULÁSÁRÓL

Amit a kommunista gondolkodásmódról eddig mondtak, az a jelenség gyökerét nem ragadja meg.

A jelen állapot legnyilvánvalóbb és egyben legnagyobb jelentőségű realitása, hogy a kommunista diktatúra gazdaságilag, politikailag és ideológiailag megbukott. Aki az elmúlt rendszer összeomlásának véglegességében kételkedik, megfosztja magát a tényleges problémákkal találkozás lehetőségétől, és esetleg akarta ellenére az időszerű változások akadályozójává válik. De az sem képes tájékozódni napjaink valóságában, aki a kommunizmus gazdasági-politikai rendjének összeomlásából, ideológiájának érvényvesztéséből arra következtet, hogy a javulás előtt nyitva áll az út, és csupán elszántság, rátermettség, fölkészültség és összeszedettség kérdése, milyen gyorsan, milyen eredményesen tesszük meg a szükséges lépéseket. A kibontakozás elindulásának ugyanis van egy másik, még nem teljesült föltétele, a kommunista szemléletmód bírálata, érvényének felszámolása, a benne kifejeződő szellemi-kulturális romlás következményeinek a helyreállítása. Bármennyire sokan fejezték is ki az utóbbi időben a szólásszabadság lehetőségével élve jogos felháborodásukat, a kommunista gondolkodásmód a gyakori méltatlankodások és a végleges gazdasági, politikai, ideológiai kudarc ellenére változatlanul érvényben van. Részint azért, mert kizárólag érzelmi alapon, a személyes vélemény pusztá hangoztatásával nemcsak gazdasági vagy politikai problémákat, de szellemi kérdéseket sem lehet megoldani, részben pedig azért, mert tényleg nem a lét határozza meg a tudatot: ahogy az összeomlás eddig nem vonta maga után a szemléletmód megváltozását, úgy szellemi erőfeszítések vállalása, új szellemi teljesítmény nyújtása nélkül ezután is minden a régiiben marad.

Amit a kommunista gondolkodásmódról eddig mondtak, az a jelenség gyökerét sajnálatos módon nem ragadja meg. A polgárelleses szóhasználatból, a polgári társadalom megdöntésének ideologikus jelszavából az a benyomás adódott, hogy a kommunizmus a polgári világon kívül áll, hogy valami egészen más, lényege szerint új hozzá képest. S ezt — érdemes elgondolkozni rajta — nemcsak azok fogadták el, akik a kommunista ideológia bűvkörébe kerültek, hanem azok is, akik a polgári értékek védelmében szembe akartak fordulni vele, akik egyébként nem akartak hitelt adni neki, polgári nézőpontból is nyilvánvalónak tűnt a kommunizmusban megtestesülő kulturális romlás és a polgári berendezkedés szembenállása. Az a — mind a kommunista berendezkedés, mind a polgári társadalom számára leleplező — fölismerés eddig nem született meg, hogy polgári álláspontból azért nem sikerült a kommunizmust radikálisan bírálni, mert ez az ideológia a polgári társadalom talaján fakadt, mert hirdetője tulajdonképpen belül áll a polgári berendezkedésen. A kommunista nem a holdról kerül a földre, nem egy más, ismeretlen világ képviselőjeként lép fel a polgári társadalomban, a kommunista nem más, mint a polgári értékeket programszerűen megtagadó, az emberi létezés szellemi-

kulturális alapjaitól elszakadó polgár. Igaz, a polgári társadalomban sokan vannak, akik nem tisztelik a kultúrát, de nem vallják magukat kommunistának, nem fogadják el azok ideológiáját. Mégis azt kell mondanunk, hogy végső soron az ilyen polgárt is áthatja ez a szemléletmód, nagyon könnyen médiumává válhat, vagyis a polgári társadalmat és főképpen modern, fogyasztásra állított változatát kikezdte a kommunista ideológia, illetve a kommunizmusban a polgári világ szellemi-kulturális alapjainak ingatagsága fejeződik ki végletes formában.

Úgy tűnik, a kelet-európai átalakulás bonyodalmaiktól kellett megszenvedni ahhoz, hogy a kommunizmusban, a polgári értékek tagadójában, a polgári viszonyok rombolójában egyben valami nagyon is polgárit lássunk, hogy ebben a tökéletesen kudarcba fulladt programban e világ radikális válságát, e mentalitás hatásainak megtapasztalását ismerjük föl. A kommunista tanítás ezek szerint tehát nem voluntarista vagy utópikus programjával, nem szándékai és elképzelései szerint, nem politikai erőfeszítései által bizonyult leküzdhetetlennek a polgár számára, hanem szellemi-lelki romboló hatásával, a hatalma megdöntése után is érvényben maradó és a polgártól egyértelműen el nem választható kommunista mentalitással. Mind a mai napig csak közvetve, személytelenül, a kommunizmussal szemben alkalmazott pragmatikus harcmodorban történt meg a polgári és a kommunista mentalitás elvi elválaszthatatlanságának elismerése. Nevezetesen azért, hogy korábbi sikertelen próbálkozásaiból okulva, a polgár lemondott a kommunizmus szellemi-eszmei leküzdéséről, hogy végül is nem új, hatását radikálisan semlegesítő eszméket, szellemi megoldásokat állított vele szembe, hogy nem a sajátos viszonyokat kialakító és fenntartó mentalitást vette célba; hanem csupán azokat a gazdasági-politikai viszonyokat, amelyeket ez a mentalitás létrehozott. E pragmatikus eljárásmodot — némi iróniával — lehetne úgy magyarázni, mintha a polgári világ elfogadta volna azt a kommunista tételt, hogy a lét határozza meg a tudatot, pedig tudjuk, arról volt szó, hogy a kommunizmus "tudati", mentalitásbeli megnyilvánulásait, a benne kifejeződő szellemi-kulturális romlást a polgári berendezkedés nem volt képes megítélni, mert nem volt ereje saját szellemi-kulturális válságával szembenézni, kénytelen volt megelégedni a pusztító kór hatásának tüneti kezelésével, gyakorlati korlátozásával.

*Miért ne lehetne joga valakinek, bárkinek
kommunistának lenni, avagy az emberi
jog kétvégű bottá válása*

A kommunista rendszerrel folytatott gazdasági és fegyverkezési verseny mellett közvetett, személytelen és pragmatikus volt az emberi jogok bevonása is e versenybe, hiszen nem eszmék, nézetek kialakítását és elfogadtatását, mások meggyőződésének az igazság erejével való megváltoztatását célozta, csupán arra irányult, hogy a diktatúrában kötelező uniformizáltság oldásával, bármely nézet bárhol szóhoz juttatásával a merev, mozdulatlan rendszert megingassa. De éppen közvetett, személytelen és pragmatikus jellege miatt bizonyult a magát szellemi tehetetlenségre ítélő polgár számára a politikai fegyverként alkalmazott emberi jog

kétvégű botnak, hozott felemás eredményt. A kommunizmus rendszerének összeomlását követően ugyanis a kommunista mentalitást immár mint másságot, mint a lehetséges individuális megnyilvánulások egyikét védőszárnyai alá vonta, valahogy úgy fogva fel a kérdést: miért ne lehetne joga valakinek, bárkinek kommunistának lenni, ha egyébként a törvényeket tiszteletben tartja. És valóban, miért is ne lehetne? Van azonban ezen a kérdésen kívül egy másik, a probléma mibenlétét mélyebben feltáró drámai kérdés: hogyan fog Kelet-Európa polgárosodni, ha az emberi jogok a kommunista mentalitást védelmük alá veszik, ha bírálatait, szellemi érvényének felszámolását a civilizált viselkedési szabályok megsértésének tekintik? De az ellentmondást kiélezve, a kérdést így is meg lehet fogalmazni: hogyan fogunk polgárosodni a polgári társadalom szellemi-kulturális válsága, a kommunista mentalitástól való végletes kikezdettsége idején?

Mi a strukturális bűn, és mit ér az olyan megbocsátás, amely a rossz lelkiismeretből fakad?

A problémák azért tűnnek kibogozhatatlannak, mert a kommunista mentalitásról — gondolkodásunk érvényes rendje szerint — a vele sziámi ikerségben álló polgár ítél. Szellemi kezdeményezőkészségében korlátozottan ugyanis úgy véli, nem marasztalhatja el, nem "rekesztheti ki" a kommunistát, aki lelki-szellemi fogyatékoságáról körülményeinek mostohasága miatt csak csökkent mértékben tehet. Ez a formula némileg emlékeztet arra, amit a gyakorlati-politikai teológia a harmadik világ kiáltó szociális igazságtalanságaira utalva strukturális bűnnek nevez. Nem világos azonban, hogy a társadalom megaláztatottjainak és megszorítottjainak korlátozott erkölcsi felelősségét kimondó tétel hogyan alkalmazható a hatalmat nálunk birtoklók szellemi-kulturális felelősségére. Az erkölcsi normák az anyagi szükség végletes helyzeteiben valóban nem föltétlenül kérhetők számon, de vajon kivonható-e alóla bármely épelméjű ember, ha — mint a kommunisták teszik — lelkiismeretét szándékosan elhallgattatva és a programját elfogadókat cinkosává téve annak elhárítását cinikusan maga hirdeti? És egyébként is míg a szilárd polgári berendezkedésű Nyugat meg a harmadik világ viszonylatában a polgár nagyvonalúsága, megbocsátási készsége szép és indokolt keresztényi gesztusnak látszik, nem érthető, hogy a kommunista berendezkedés örökségével birkozó Kelet-Európában min alapul a kultúratisztelő polgár nagyvonalúsága, miképpen van módja a hatalmat birtokló és az ő szerepét magának kisajátító kommunista szemléletet eltűrni, hogyan képes megvédeni tőle szellemi-lelki épségét.

A kommunizmusban kifejeződő szellemi-kulturális romlás megállítását az emberi megbocsátás nem indíthatja el. Ember csak azt bocsáthatja meg, amit elletne vétettek. A szellemi-kulturális felelősséget elhárító kommunista azonban nem felebarátja, hanem közvetlenül a lét igazsága, személyének méltósága, saját halhatatlan lelke, Isten ellen vét, és ha hamis megbocsátó gesztusainkkal azt sugalljuk, hogy módunkban áll bűnét feloldani, nem nagylelkűek vagyunk, hanem súlyos

lelki-szellemi kárt okozunk neki, mert figyelmét elvonjuk a ténylegesen előtte álló feladatról. Tulajdonképpen cinkosságot vállalva vele, lebeszéljük a nyomasztó lelki teher elfogadásáról, a személyes felelősség vállalásáról. Valódi segítséget ezzel szemben az jelent, a felebaráti szeretet tényleges megnyilvánulásának az tekinthető, ha rávezetjük álláspontjának értelmetlenségére, teljes kudarc voltára. Nem nehéz belátni, ha a szellemi-kulturális felelősség tudatos elhárítása olyan rossz lelkiismeretet eredményez, amilyen a kommunista mentalitást jellemzi, akkor csak e felelősség vállalása lehet a lét rendje szerint való, és akkor értelmetlen önpusztító tett, a szellemi gyávaságnak és ostobaságnak a jele előre vég nélkül kitérni.

A polgár azért annyira megértő a kommunista iránt, mert a maga erejéből szellemileg, kulturálisan nem képes magát tőle megnyugtatóan elhatárolni. A polgári társadalomnak a — lét szellemi-kulturális alapjait számon tartani hivatott — arisztokratikus gondolkodásmódot elutasító lázadó polgárát, aki felelősségét sem önállóan vállalni, sem az arisztokratával megosztani nem képes, állandóan kísérti az a gondolat, hogy e felelősség Nessus-ingét magáról leszakítsa, hogy a kultúrát nem tisztelő polgárrá, kommunistává váljon. A kommunistát tehát nem polgári, hanem a szellemi-kulturális szempontot teljes értékűen képviselni tudó arisztokratikus-értelmiségi nézőpontból kell megítélni. A benne megnyilvánuló szellemi-kulturális romlás helyreállításának ez a módja. Hiszen a kulturális rossz lelkiismeret oldását, az érte való személyes felelősségvállalás indokoltságának belátását csak az emberlét kérdéseiben hitelesen tájékozódni képes arisztokratikus értelmiségi szemléletmód ösztönözheti. Következésképp a posztkommunista Kelet-Európa problémáinak oldódását attól várjuk, hogy a kommunizmus szellemi-kulturális gyökereit megtapasztaló és tőle elhatárolódni akaró polgár feladja az értelmiségi szerepet tagadó és a mai polgári társadalmat átható lázadó pozícióját.

Világunknak a kommunista mentalitással szembeni tehetetlensége láttán ki kell mondanunk: a gondolkodás és a magatartás polgári megalapozása önmagában nem lehet eredményes, demokrácia a múltban is csak ott lett, ahol létét a *kultúratisztelő polgár* — bár tudattalanul — a hagyományt, az igazságot személyesen képviselő arisztokratikus mentalitásra vonatkoztatta, s ahol ezáltal az arisztokratikus szempont a polgári berendezkedésbe közvetve bevonódott. A kommunista mentalitás leküzdésének nyilvánvalóan *szellemi* feladata épp látszólagos megoldhatatlanságával ébreszt rá arra, hogy a demokráciáért, a polgárosodásért folytatott küzdelemben sehova sem vezet csupán nyugaton kidolgozott pragmatikus recepteket követnünk, hanem az ügy előbbrevitele érdekében mindenekelőtt saját tapasztalatunkra kell hallgatnunk. Mivel nálunk (kultúrtörténeti okokból) nem a kultúratisztelő, hanem a kultúrát nem tisztelő polgár mentalitása határozza meg a viszonyokat, ugyanazon demokrácia, ugyanazon polgárosodás sikere érdekében, amely nyugaton a polgári lázadás eredményeként állt elő, a polgári mentalitás mellé fel kell vennünk a polgár szellemi motiváltságát biztosító, a kultúratisztelő polgár álláspontját a kommunizmus álláspontjától világosan megkülönböztető értelmiségi szempontot. Közéletünk időszerű kérdései ebből az értelmiségi nézőpontból új megvilágításba kerülnek, és nyugtalanító kétértelműségük, gyötrelmes dilemmáik megoldódhatnak, a helyes álláspont körvonalai kirajzolódhatnak.

A közélet megújulásának arisztokratikus-értelmiségi kezdeményezése azt

jelenti, hogy ez a folyamat a gondolkodás és a magatartás egészét átfogó szellemi-kulturális megújulás előterében játszódik le. Közéletünk nem gyógyulhat meg, nem lehet harmonikus és demokratikus, ha hatósugarát nem terjeszti ki a tudományos, a művészeti és a vallási életre is. Ha a kommunizmus nem csupán politikai, társadalmi, ideológiai jelenség, hanem lényegét tekintve kultúrtörténeti eltévelyedés, akkor az általa okozott torzulások csak a közélet ilyen átfogó felfogásának jegyében helyrehozhatók, és leküzdésének nehézségeit az magyarázza, hogy ilyen átfogó szellemi-kulturális jelenségként egyelőre nem értelmezték. Közélet és szellemi élet összekapcsolása egyszerre vonja maga után a gyakorlatiasságba süllyedő, a részletkérdésekben elvesző, a különböző szakmák belügyévé lefokozódó tudomány, a szubkulturális szórakoztató iparrá süllyedő művészet és a magánjellegű lelki kérdések kezelésévé visszaszoruló vallásosság megújulását, közüggyé, a szó legjobb értelmében közéletivé, egyetemes kulturális érdekűvé válását. Ugyanez a folyamat eredményezi a hatalom — még jó, ha formálisan kifogástalan — játékvá züllött politika ugyancsak közüggyé nemesedését, közéletté emelkedését, az egész társadalom komoly szellemi-kulturális érdeklődésének előterébe kerülését. Társadalmunkban egyelőre nincs jelen az az arisztokratikus-értelmiségi gondolkodásmód, amely az itt körvonalazott fordulatot kezdeményezni hivatott. Létrejöttét maga a feladat, a kommunizmus szellemi-kulturális eltévelyedésének helyreigazítása, a társadalomnak a kulturális rossz lelkiismeret fogságából való kiszabadítása, ez az egyszerre általános érdeklődésre számot tartó, kézzelfogható következményekkel járó és mégis tisztán szellemi jellegű teendő fogja kiváltani. A feladatot meg kell hirdetni, és mint kulturális létünk alapkérdése elől, tartósan nem lehet előle kitérni.

Arisztokratikus-értelmiségi nézőpontból belátható, miért táplál illúziókat a polgár, amikor kultúratiszteletét föltétlennek, és az emberi létezés az érzékeink által megtapasztalható természethez kötöttnek gondolja. Módunk lesz megérteni, miért ideologikus kitalálás, hogy az emberi együttélést szabályozó jog az emberi természetben, az ember "természetes" hajlamaiban gyökerezik, hogy az emberi együttélés elég szilárd és valóban emberies lehet, ha benne ki-ki (a kultúrát tisztelő vagy a kultúrát nem tisztelő és dühös elszántsággal romboló polgár egyaránt) a maga hajlamait követi. A polgárnak a kommunista mentalitással szembeni tehetetlensége feljogosít arra, hogy ezekkel az illúziókkal leszámoljunk. A jogot tehát ne a természetre, vagyis ne a — kultúrába ágyazottságát csupán utólagosan, gyakorlatiasan számításba venni képes, a kulturális közösséghez való eredendő hozzátartozását elfelejteni hajlamos — polgár kétes, mindent viszonylagossá tevő hajlamaira, hanem arra a létre alapozzuk, amelyből a kultúrhagyomány egésze (a jog is) ered, amelyen a minket szellemileg és testileg feltápláló kultúrközösség alapul, amely egyedül óvhat meg a dolgok változékonyságától és szeszélyeink kiszámíthatatlanságától.

Mit jelent a létre alapozó jogfelfogás?

A létre alapozó jogfelfogás azt jelenti, hogy ember és mentalitás különbözősége bárki számára érthető lehet, és elválasztása ily módon, a szellemi-kulturális önállótlanúság korábbi, az erkölcsi felelősséget korlátozó állapotát megszüntetve, mindenkitől elvárható. Tehát az ember és a polgár nemcsak saját "természetében", esetleges hajlamaiban tisztelheti azt, ami őt a körülmények tárgyiasító hatása fölé emeli. Szabadságának védelme érdekében sem az embernek, sem a polgárnak nem kell saját szeszélyeit, illetve embertársainak vagy polgártársainak alkalmi tudatbetöréseit bálványoznia, ad absurdum véve: a devianciát sztárolnia. Nem kell továbbá a polgári értékeket tagadó, a kultúrát nem tisztelő kommunista mentalitást a megengedhető emberi magatartások egyikének tartanunk, és — amit aztán végképp nem akarunk — a kommunizmust a polgári létezés elmaradhatatlan árnyékává fogadnunk.

Ha pedig ember és mentalitás elválasztható egymástól, ha bármely ember szellemi-lelki felelőssége, létünk szellemi-kulturális alapjainak hiteles megvilágítása nyomán közvetlenül érvényesíthető, akkor — az európai kultúra sugallataira hallgatva, és a világába zárkózó polgár szorongásait leküzdve — bármely beállítottság, bármely mentalitás bírálata minden esetben szellemi-lelki természetű, személyes jellegű lesz. Legvalóságosabb közös ügyünk, az igazság szeretete a lét rendje szerint sosem irányulhat személyek ellen, nem szükséges és semmiképpen nem kívánatos, hogy azt a rosszindulatú személyeskedés jellemezze. Természetesen tudjuk, a mentalitás megváltozásának elvi lehetőségéből és a hozzá vezető út értelmi beláthatóságából nem következik, hogy mindenki mindig hajlandó vagy képes lesz személyes beállítottságának a szellemi-kulturális normákhoz igazítására. A kulturális közösség vagy a közélet számára káros gondolkodásmódjukat meg nem változtató embereknek azonban a közéletből vissza kell vonulniuk. E döntést a közérdek, a kulturális közösség iránti tiszteletnek kell motiválnia. Az olyan közkinccs, amelyből mindenki részesül, aki maga is tiszteli a közérdeket, akár csupán a képviseletétől való tartózkodás formájában.

A közügyek szenvtelen, tárgyilagos intézése és a kommunizmus

A kultúrát megtagadó mentalitás azáltal őrzi befolyását, hogy — a tömeg-társadalom huszadik századi képződményének a kialakulása és jellemző módon egyben a bolsevikok hatalomra kerülése óta — a polgári világ a közügyek szenvtelen, tárgyilagos intézését szorgalmazza, hogy közérdekű kérdésekben a személyes felelősségvállalást elhibázott törekvésnek tartja. A kommunizmussal lezajlott kelet-európai kaland és a következményeként előállt abszurd helyzet szemléletes példája nélkül a polgári beállítottságba feledkezett világnak nem is lennének képesek megmutatni közéleti elveinek fonákságát, a lét vagy a teremtés rendje ellen való voltát. Miközben a kommunista berendezkedés kultúrtörténeti tanulságát le-

vonjuk, miközben fölismerjük, hogy megszenvedése milyen tapasztalatokkal szolgál, szemrehányást nem annyira a kommunizmusnak, hanem a vele szembe forduló és káros gazdasági-politikai hatását kiküszöbölni igyekvő polgárnak teszünk. Nem azért járunk el így, mert a polgárra inkább haragszunk, mint a kommunistákra, de azért, mert a polgárnak — aki, mint tudjuk, kultúratisztelő is lehet, és aki normális esetben mindig kultúratisztelő — inkább van módunk szemrehányást tenni. A kommunistával, a kultúrtörténeti szerep Nessus-ingét magáról letépő polgárral viszont közéleti kérdésekről céltalan beszélni, neki szemrehányást igazában csak saját kulturális lelkiismeretének megterhelése miatt tehetünk.

A közügyek szenttelen, tárgyilagos intézésének, a személyes felelősségvállalásra kimondott tilalomnak jellegzetes következménye a lépten-nyomon alkalmazott kompromisszum, amely jó esetben (a polgári értékek kielégítő érvényesülése esetén) ésszerűnek mondható, benne a minden tényezővel számolni nem képes személyes vélemény józan korlátozását lehet látni. Az olyan társadalomban viszont, ahol a kultúrát nem tisztelő polgár adja meg a hangot — még a személyes jószándéktól, az alkuban résztvevők szubjektív tisztességétől vagy tisztességtelenségétől is szinte függetlenül — a kompromisszum tulajdonképpen célját téveszti, a reális gazdasági, politikai és egyéb problémák kezelésének helyét a döntéshozók irreális, másodlagos, a hatalomféltésből fakadó, a kultúrközösség egészétől elkülönülő érdekei, elvtelen megfontolásai foglalják el. Ha a jól működő polgári rend személytelen szabályozó rendszerével nem segíti ebben, a természetét törvénné emelő polgár magától nem képes különbséget tenni valós, eleven, szellemi-kulturális gyökerekkel rendelkező érdekei és a megzavarodott közéletben jelentkező hatalmi érdekek között. A döntéshozók eltájolódásának mértékében a közérdeket leginkább sértő elképzelés is igazolható, és a legkívánatosabb — a hatalmi körön kívül állók számára jól láthatóan — közérdekű döntés sem érvényesíthető.

Mai helyzetünkben súlyos hibát követ el tehát az (mint ahogy századunkban Közép- és Kelet-Európában mindenki), aki közéleti szerepkörben a demokratikus mozgástér lehetőségeit nem használja ki, aki a közéleti divatra hagyatkozva intézkedéseire nem vállal személyes felelősséget, aki magát és a benne bízókat becsapva, a demokrácia elvét elárulva, beláthatatlan, gyanús taktikai számításokba bocsátkozik. A demokratikus kibontakozás gátjává válik, aki — esetleg saját magát is megtévesztve — a tömegtársadalom szerény polgárának stílusában kíván közéleti szerepet ellátni, és ilyen jellegű ténykedését a demokrácia szelleméből következőnek tartja, aki ily módon a kultúrát nem tisztelő mentalitás által uralt közegben elkerülhetetlenül megképződő személytelen diktatórikus mechanizmusok médiumává, a demokrácia áldásait érvényesíteni nem engedő hatalom arc nélküli kiszolgálójává válik. A szerepek értelmetlen keverése jóra sosem vezet. Aki szerény polgár kíván lenni, ne fogadjon el közéleti megbízatást, aki viszont a közéleti föllépésre szánja rá magát, ne akarjon az autonóm felelősségvállalás alól kibújni. A polgár pragmatikus bölcsessége legalábbis Kelet-Európában nem vezet sehova: a közéleti szerepet vállaló embernek, ha nem akar a kommunisták kulturális rossz lelkiismeretében osztozni, feladatát autonóm értelmiségiként kell ellátnia.

Egy immár fél évszázada beállt és azóta életünk minden zegét-zugát átha-

tó rendszeren nem könnyű változtatni, megtalálni azt a pontot, ahonnan kiindulva a diktatúra szellemének oldása elkezdhető. Modern, túlszervezett és mindenkit függő viszonyban tartó társadalmunkban, amilyenre mára a polgári világ vált, hol akad olyan ember, aki az elsők között lazíthat a konvenciókhoz igazodás rendszerén, a személyes kezdeményezőkézséget, a szuverén döntésekhez igazodást abszurd módon tiltó berendezkedésen. Jó tudni, hogy polgárosult viszonyok között, a demokratikus jogrend szellemében a közalkalmazottat (a közéleti szereplők jelentős része közalkalmazott), vagyis még a szorosabb függő viszonyban élő szellemi foglalkozású állampolgárokat is, a bérből és fizetésből élők szélesebb körétől megkülönböztetve, a törvény védi, számukra bizonyos különleges jogokat biztosít. Merőben szokatlan dolog ez egy olyan társadalomban, ahol hosszú ideig mindenki válogatás nélkül "dolgozónak" számított, s ahol megrögzött szokásaink foglyaként reflexszerűen szégyenkezünk az ilyen jellegű jogi megkülönböztetés láttán, akaratlanul is olyan gondolataink támadnak, hogy talán a demokrácia elve sérül, ha nem mindenki azonos bánásmódban részesül.

A kommunista demagógia, amely mindannyiunk idegeiben, érzéseiben, gondolataiban otthagya nyomát, jelentős mértékben újtát állja annak, hogy ezek a jogi megkülönböztetések érvényesüljenek, és a demokrácia leegyszerűsített értelmezésével akadályozza a tényleges demokrácia szellemének terjedését. Megnehezíti például, hogy megerősödjön az értelmiségi, a szellemi munkás öntudata, felelősségvállalási készsége, melynek híján a társadalom — akár az idők végezetéig — könnyen kezelhető, képlékeny massa marad. Egyelőre korai arra számítanunk, hogy viszonylagos jogbiztonságában az értelmiségi a társadalomtól kapott megbízatásának kézzelfogható jelét lássa, és azon kezdjen el gondolkodni, miképpen szolgálhatja meg a megelőlegezett bizalmat. Pedig a jogot semmibe vevő, az "osztálykülönbségek" leküzdésének címén a társadalom életét elszűrőkítő fél évszázad után aligha lehet ennél fontosabb dolog.

A fogyasztói mentalitás és a szubkultúra az értelmiségi felelősségvállalás és a demokratikus közszellem ellenében hat.

A helyzet azért sem egyszerű, mert nemcsak a kommunista diktatúra jegyében eltelt múlt emlékei, hanem a jövőnek a nyugati típusú fogyasztói észjárás és a szubkultúra sugallatára kirajzolódó képei is — bár némileg másképp, de végeredményben nem kevésbé — ennek a jogi differenciálódásnak és értelmiségi felelősségvállalásnak, egyszóval a demokratikus közszellem erősödésének ellenében hatnak. Ha szóhasználatában nem is, hatásában nagyon is egybecsenghet az egyik a másikkal. A szubkultúra és a fogyasztói szemléletmód mint a szellemi egyenlődsdi kiváltója egyaránt a különbözőségeket tagadó, a demokrácia formáit szóhoz jutni nem engedő tömeglét irányába mutat. Ugyanakkor bizonyos reményre adhat okot, hogy a jog érvényesítése a hagyomány, a kultúra értékeire való általános utalásokhoz képest nagyon kézzelfogható, minden állampolgárt közvetlenül

érint. A puszta jogérvényesítéssel szembeni ellenséges megnyilatkozás pedig annyira primitív magatartásnak minősül, hogy túlságosan tartani tőle talán mégsem kell. Az értelmiségi tehát legalábbis társadalmi helyzetének megerősítésére kap bizonyos esélyt. Hogy szellemi hatását aztán hogyan fejtí ki, az további kérdés.

Minden vezető úgy tevékenykedik, mint-ha saját helyettese volna.

A diktatúrát jellemző hatalomösszpontosítás sajátos következménye, hogy csaknem minden közéleti szerepet, csaknem minden felelősnek mondott beosztást a mai napig a feladat természetéhez képest alacsonyabb szinten, a kívántnál kisebb hatáskörrel, döntési szabadsággal látják el. Nem túlzás azt mondani, hogy még mindig szinte minden vezető úgy működik, mintha saját helyettese volna. A társadalom úgy van berendezve, hogy vezetői ügyvezetői, adminisztrátori szerepkörben látják el teendőiket. Nem ismerjük vagy félreértjük a helyzetet, ha azt gondoljuk, hogy az ilyen munkakört betöltők általában szomorúak emiatt, és a dolgok megváltoztatásáról álmodoznak. Ha mondanak is néha effélet, nem kell komolyan venni, mert maguk sem gondolják úgy. Több okból igaz ez. Bizonyos realitásérzék nyilvánul meg a jelen állapothoz való ragaszkodásban. Nem egyszerű ugyanis stílust váltani, ha mindenki eleve szerényen, ennyire takaréklángon, ennyire a körülményekre figyelve, az elvárásokhoz igazodva látja el teendőit. Akkor már egyszerűbb a megbízatást el sem vállalni, vagy idejében visszamondani. De sok vezetőt éppen ehhez a csökkentett szerepkörhöz szemeltek ki, vagy ha mégsem, akkor is sokakat kellemes biztonságérzettel tölt el a döntési szabadság korlátozottsága. Vannak persze olyanok, akik meg vannak győződve, hogy ilyen körülmények között is csodákra képesek, hogy kiváló taktikai érzékük kibontakoztatásához páratlan lehetőséget kaptak, hogy ők a gúzsba kötve táncolás művészei. Ez a teljesítmény azonban valójában majdnem mindig öncélú, nevetséges és értelmetlen.

Azt az egyszerű kérdést kell föltenni, miféle megfontolásból vagy miféle feledékenységből állnak így a dolgok évekkel a diktatúra megdőlése után, vagy talán még úgyabbul, mint azelőtt. Egyszerűen azért, mert az — előző időszakban fokozatosan oldódó, lassan, de biztosan visszavonuló — stílust, a minden egyéni kezdeményezéstől irtózó központosító szigort és ideologikus felügyeletet tökéletesen helyettesítette a kultúrát hasonlóképpen nem tisztelő, a szellemi teljesítményektől nem kevésbé idegenkedő, a személyes felelősséget, a komoly meggyőződésen alapuló kezdeményezést nem kevésbé gyűlölő és politikai pártállástól függetlenül, a lényegét tekintve nem kevésbé kommunista mentalitás. Hordozói ugyanolyan betegesen rettegnek hivatalosan meg nem hirdetett, de mégis következetesen kiépített és gondosan őrzött, a demokratikus formák ellenére ma is a kulturális rossz lelkiismereten alapuló uralmuk elvesztésétől, mint annak idején a diktatúra kinevezett hivatalnokai és ideológusai.

A demokrácia szellemének az felelne meg, a polgári értékek érvényesítésé-

nek ügyét az szolgáltná (de a kultúrát nem tisztelő, kulturálisan rossz lelkiismeretű polgár mértéktelen hatalmi vágyának kielégítését természetesen nem), ha minden közéleti tényező, minden kisebb-nagyobb döntési jogkörrel vagy személyes befolyással rendelkező ember a közéleti szerepléshez illően, az értelmiségi föllépés normáit tisztelve; a szellemi illegalitás visszataszító állapotát elutasítva, megfogalmazná programját, feltárná elvi-eszmei motívumait, ha világosan megmondaná, mit vár el, mit remél a vele együttműködőktől, s ha kollegáit az egyenes beszéd hasonló megnyilatkozásokra ösztönözné. Az együttműködés őszinte és komoly vágya sok esetben áthidalhatná a gondolkodásbeli ellentéteket, és a korántsem egyszerű helyzet ismeretében a türelem, a jóindulatú várakozás is indokolt volna. Azt azonban nem helyénvaló türelemnek nevezni, ha valaki az értelmiségi nézőpont nyújtotta lehetőséggel nem élve, a polgár csökkent ítélőképességére hagyatkozva, a "békeesség kedvéért" az együttműködési készséget nem tanúsító emberek kihívó magatartását, és az annak elismertetésére irányuló torz, erőszakos törekvéseket mindenáron szó nélkül akarja hagyni. Ennek az értelmetlen engedékenységnek a demokrácia és a polgárosodás ügye látja kárát. Ha a civilizált közélet így értett normája értelmiségi segédlettel, a problémák szellemi megvilágítása révén érvényesül, a ma szinte pattanásig feszült helyzet oldódása gyorsan bekövetkezhet, hiszen az a szellemi-lelki eltévelyedés, amelynek legszembetűnőbb megnyilvánulását a kommunista mentalitásban látjuk, messze nem az emberi természetben gyökerezik. Senki nem születik kommunistának, sőt senkinek sem személyes meggyőződése a deviáns kultúratagadás (az sem személyes, sem meggyőződés nem lehet), csak torz viszonyaink látszanak egyelőre igazolni, vagy mutatják kifizetődőnek, már-már kötelező divatnak ezt a magatartást.

A vezető beosztású ember megbízatása akkor válik valóban felelőssé, ha programjának meghirdetésével és munkatársai fokozatos megnyerésével, a közösen megtalált feladatokhoz igazításával maga és mások számára valódi működési területet teremt, ha tevékenységét a kultúra eleven és megtermékenyítő áramába bekapcsolja. A továbbiakban működési pontja megszűnik az értelmetlen és emberetlen hatalmi berendezkedés része lenni. Jóllehet nemrég valamely beláthatatlan és befolyásolhatatlan véletlen folytán előzetesen e hatalmi szerkezet helyezte pozícióba, ettől kezdve annak a demokráciának lesz egyik éltető eleme, amely a jövőben még a hatalom formális, az ő kinevezéséhez hasonló megnyilatkozásainak is értelmet adhat. A helyzet gyökeres megváltoztathatóságába vetett hitet az az értelmiségi fölismerés is erősítheti, hogy a kultúrát nem tisztelő magatartás — a lázadásában magára maradó és szorongó polgár fölfogásával ellentétben — többnyire nem a kultúra eleve adott, a "génekből" eredő gyűlölete, hanem gyötrelmes szellemi-lelki hiányállapot: a kultúra megélésének, megértésének és a kultúrjavak teremtésének képességétől megfosztottság állapota, amely az értelmiségi gondolkodásnak, a szellem és a személyesség forrásának elutasítása nyomán állt elő. Miatta kortársaink legtöbbször a legmélyebb és legőszintébb sajnálatra méltó, az tudtukon kívül és végeredményben szándékuk ellenére, beleegyezésük nélkül torzíjtja személyiségüket. Ha a mai polgár bizonyos értelemben korának áldozata is, ha nem is ő az oka annak, ami vele történik, az értelmiségi mentalitásból fakadó sugallatoknak engedve, felelősséget kell vállalnia, az előállt helyzetet saját hibájá-

nak, bűnének kell tekintenie, hiszen hogyan csillapulhatnak gondjai, ha maga sem tesz a szellemtől elzártságának csökkentése, az őt elborító egyiptomi sötétség oszlatása érdekében.

Nem politikai tisztogatásra, hanem szellemi-kulturális megújulásra kell vállalkoznunk.

Ha értelmiségi nézőpontból igyekszünk változtatni a helyzeten, akkor nem politikai tisztogatásra, hanem szellemi-kulturális megújulásra kell vállalkoznunk. A szellem napvilágánál élő polgár nem a hatalmat akarja megkaparintani, hanem a hatalom birtoklását az emberi dolgok alfájának és omegájának tekintő kommunista mentalitást akarja világából kiszorítani. Föllépése azonban nem lesz szellemi természetű, és célját nem is érheti el, ha a kommunista mentalitás hordozóit egyszerűen ellenségének tartja, ha miközben magatartásukat hibáztatja, teljes mértékben el akarja magát határolni tőlük. Nem vállalhatunk felelősséget a kommunizmus teremtette helyzetért, ha közben másokat hibáztatunk, bennük látjuk e helyzet előállításának okozóit. Nem gyökerénél ragadjuk meg a problémát, ha személyünket a jelenség köréből kivonhatónak gondoljuk, ha a kommunista kulturális rossz lelkiismeretéből, annak történeti jellegéről megfeledkezve, a magunk felelősségvállalási kötelezettségétől eltekintünk. A polgár könnyen esik ebbe a hibába, szereti a lényegi kérdések fölött szemet húnyva azt képzelni, hogy a kommunista mentalitás és a polgári világ kizárják egymást. Miatta azután úgy bűnhődik, hogy utólagosan kénytelen a számára egyébként elfogadhatatlannak mondott kommunista mentalitást a természetjogi szemlélet jegyében megengedni, vele szellemileg-lelkileg együttélni, és szellemi-kulturális romboló hatásának szabad utat engedni.

Az értelmiségi magatartás hiánya, a személyes szellemi szempont elmaradása magyarázza közgondolkodásunk fogyatékoságait. Egyébként nem lehet megérteni, hogy a korábbi állampárt utódja, miután magát a rendszerváltozás alkalmával formálisan szociáldemokratává nyilvánította, az új demokratikus keretek között nem érdekelt abban, nem kényszerül politikai környezete és társadalmi fogadtatása által arra, hogy kommunista mentalitásától megszabadulni igyekezzon. Ez annál furcsább, hiszen még a diktatúra idején is szó volt az úgynevezett demokratikus elhajlások elleni küzdelemről, és kétségtelenül történt erőfeszítés az úgynevezett szocialista demokratizmus irányába. Ha az egyszerűség kedvéért el is ismerjük, hogy a rendszerváltozáskor a sztálinista-rákosista stílussal a gyökeres szakítás megtörtént, elfogadható lehet-e egy valamennyire is egészséges közéletben, a demokráciához nélkülözhetetlen szellemi világosság és személyes szerepvállalási készség megléte esetén a proletárdiktatúra mégannyira modernizálódott funkcionáriusait minden további nélkül szociáldemokratáknak tekinteni? Meg lehet-e érteni, hogy valamely, magát liberálisnak gondoló és egy ideig harcoss antikommunistának mutató párt ezzel, az önmaga megújulása érdekében még látszat-erőfeszíté-

seket sem tevő utódpárttal koalícióra lépjen? Hogyan állíthatja, hogy döntését nem kell problematikusnak tekinteni, és számára az nem jár különösebb politikai kockázattal? De igazában az sem érthető, hogy a baloldal következetlenségét, az átalakulás felemáságát vagy álságát látó és az irányvonaluk, elveik mellett kitarító jobbközép pártok miért mondanak le a társadalom véleményének formálásáról, miért nyugszanak bele társadalmi támogatottságuk csökkenésébe, miért látják szükségesnek a konstruktív együttműködést egy számukra elfogadhatatlan mentalitással. Közben a másik oldalon állók miért nem érzik úgy, hogy korlátozniuk kellene magukat, és a helyzet miért igazolja őket? Továbbá bizonyos szellemi értéket képviselő, tájékozott emberek — reális politikai látókör kialakítására képtelenül — miért képzelik a jobboldalon azt, hogy valamely sötét, az alvilág képzetkörébe illő összeesküvés elleni küzdelem meghirdetésével szolgálják a közélet megújulását? Végül pedig miért válik egy komolyabb támogatást élvező jobboldali párt megnyilvánulásainak elmaradhatatlan kísérőjévé a vásári komédia, a formátlan érzelemnyilvánítás és indulati kitörés?

A magára maradt polgári létezés egyiptomi sötétségében semmi sem úgy megy, ahogy mennie kellene.

Itt nem egyesek, valakik, bizonyos irányzatok csinálnak valamit rosszul, képtelenek kellőképpen tájékozódni, hanem a magára maradt polgári létezés egyiptomi sötétségében végső soron semmi sem úgy megy, ahogy mennie kellene, a legfontosabbat mindenki elvétí. A hiba nyilvánvalóan nem a különböző politikai megnyilatkozásokban, hanem azok előtt, mögött van, és a kérdések a jelenleg folyó vitákban nem eldönthetők, a gondolkodás egészét meghatározó előfeltevések elhibáztak, nem elégték ki többé életünk elemi követelményeit. A közélet szereplőinek egyelőre nincs kezében a helyzet megoldásának, az átalakulás lebonyolításának kulcsa, és ezért igazában nem is hibázathatók. Ami nekik felróható, az az, hogy Antall József halála óta mintha annak belátása is elhomályosulóban volna, hogy valami hiányzik, hogy világunk úgy, ahogy van, egyelőre sajnálatos módon elégtelennek mutatkozik problémáinak kezelésére, és ezért történelmi sorsunk komoly, méltóságteljes tudatával, az egyébként egyáltalán nem passzív, hanem nagyon is termékeny váráhozás lelkületével kell magunkhoz és világunkhoz, a dráma többi szereplőjéhez és az előttünk álló feladathoz viszonyulnunk, mert így óvhatjuk meg magunkat attól, hogy a kudarcélménytől sújtottan fejünket veszítsük, mindenért partnereinket okoljuk, vagy önmagunkat feladva elvtelen alkukat kösünk, majd sértődötten az élet mozgásaitól elszigeteljük magunkat.

Ha a polgárosodás, a demokrácia ügyét értelmiségi nézőpontból vizsgáljuk, és levonjuk a szükséges tanulságokat a polgári rendnek a kommunista mentalitás által való kikezdettségéből, akkor mindaz, ami manapság politika vagy közélet címén nálunk történik, helyeselhetővé nem, de legalább érthetővé válik, a közéletünket átható talány oldódik, a politikai arénát belengő sötét gyanú oszlik, és

mindenki előtt megnyílik az értelmes, tisztességes közhasznú tevékenykedés lehetősége. Ebben az esetben a jobbközép pártoknak nem kell a demokratikus formák tiszteletben tartása, a közéleti játékszabályok betartása érdekében politikai vetélytársaik bírálattól, leleplezésétől tartózkodniuk, és nem kell félniük annak kimondásától, mivel nem szabad a jogrendre hivatkozva együttműködniük. Megszabadulhatnak attól a nyomasztó aggálytól és a belőle fakadó ideológiai zsarolástól, hogy az eszmei, a szellemi határvonalak világos meghúzése, a kultúratisztelő polgári és a kultúratagadó kommunista mentalitás világos elválasztása a demokrácia elveinek megtagadását jelenti. Megdől az a hazug és botránysos tétel, hogy a kultúratagadó gondolkodásmód szabadjára engedése, eszmei eltérése nélkül nincs demokrácia. Ebben az esetben nem marad a kultúrát nem tisztelő mentalitás bírálata azokra, akik — a polgári létezés szorongásos világába zártan — csak a demokratikus elvek alkalmi fölfüggesztésével látják szándékaikat megvalósíthatónak, s akik jogos igényeik tudatában magukat a gordiuszi csomó átvágására feljogosítva érzik. Így ki lehet fogni a szelet azok vitorlájából, akik azáltal szereznek népszerűséget és szavazókat, hogy a felelős politikai cselekvés igénye nélkül a különböző sérelmeket szenvedő embereket, rétegeket érzelmi-indulati alapon gyűjtik maguk köré.

Ily módon a rendszerváltozás következetes véghezvitelét kívánó jobboldali erőknek sikerülne belátniuk azt is, hogy társadalmunkat a kommunista diktatúra részesítette végül is a polgárosodás elmaradása miatt hiányzó, bár adott esetben egyáltalán nem a polgári értékek alapján álló, hanem a cinkosságon, a kulturális rossz lelkiismereten alapuló egységélményben, és hogy ettől a történelmi tényről nem szabad eltekinteni, hiszen például az utódpárt választási sikereinek ez a tulajdonképpeni magyarázata. Közgondolkodásunk megcsavarodását jelentős mértékben az okozza, hogy ez, a lét végső elvét tekintetbe venni képes szemléletet igénylő fölismerés nem született meg, illetve egyelőre nem sikerült kellőképpen feldolgozni. Vagy az történik, hogy baloldalon figyelmen kívül hagyják: a társadalom tagjai annak idején egy börtön falai között, egy kényszermunkatábor drótkerítése mögött, bizonyos értelemben a bűnben találtak egymásra (az élmény Dosztojev-szkij életművéből ismerős). Vagy jobboldalon erre az egymásra találásra nem emlékeznek, jelentőségét nem értik, tehát (mondjuk Dosztojev-szkijjellel ellentétben) polgári módon gondolkodnak, és itt sem, ott sem értik a problémák átfogóbb, szellemi-kulturális alapon, értelmiségi nézőpontból való megközelítésének szükségességét. Ha ez a fölismerés helyzetünk abszurditásának megszenvedéséből következően megszületik, akkor oldódhat a társadalom széles rétegeit érzelmileg a diktatúrához láncoló, szellemi-kulturális nyomorában a kommunizmus cinkosává tevő kötődés, amely korántsem annyira anyagi-szociális természetű, amint a gyakorlatias szemlélet nevében mindkét oldalon föltételezni szokás. Az utódpárt pedig szellemi ösztönzést kaphat valódi szociáldemokratá párttá szerveződéséhez, és arra majd az előálló helyzet is kényszeríti. Megszűnik továbbá az a mesterkedési lehetőség, hogy egy liberális párt a jobboldali diktatúra általa felnagyított rémére hivatkozva az utódpárttal működjön együtt, és végre enyhül az a hisztérikus légkör, amely az efféle, a bolsevik taktikára emlékeztető manipulációt segít igazolni.

A diktatúra múltbeli, megdönthetetlennek vélt uralma, a kommunista gondolkodásmód érvényének jelenbeli érthetetlen meghosszabodása, majd az a belátás, hogy a vele együtt járó szellemi-lelki hiányállapot mint Isten megérdemelt büntetése abszurd módon, közvetve az emberi nem egységének megtapasztaltatója lett, arra mutat, hogy ez az egység nem e világból, vagyis nem a polgári világból, a civilizáció világából való. A felvilágosult polgári ész előföltévéseiből kiindulva nem belátható, ilyen alapon az életben nem érvényesíthető, mert a senki által nem biztosítható, a senki által ki nem gondolható léthez tartozik. Dolgaink mérlegelésénél tehát mindig ebből a létből kell kiindulni, azaz meg kell engednünk, számításba kell vennünk azt a nem polgári, arisztokratikus-értelmiségi szempontot, amely éppen a lét szem előtt tartását látja feladatának, és amely a létet a polgári világ számára is közvetíti. Az emberi nem egységének, az azt realizáló szeretetnek és felelősségtudatnak a transzcendens léthez rendelt volta, illetve annak arisztokratikus-értelmiségi helyzetből való képviselhetősége azt jelenti, hogy a hagyományt, a szellemi értékeket, a vallási igazságokat nem lehet polgári szempontból teljes értékűen képviselni, mert lényege szerint arisztokratikus jellegű.

A történetek megértésének lehetőségétől fosztjuk meg magunkat, ha úgy képzeljük, társadalmunknak a diktatúrához nem volt köze.

A kezelendő problémák ontikus felfogása, arisztokratikus-értelmiségi képviselése, a létfelejtő polgári gondolkodás szűkös, ki nem elégítő látóköréből való kiemelése ígéri annak a megosztottságnak a meghaladását, amely a nyugati értékek átvételének és kulturális épségünk megőrzésének szembekerüléseként jelentkezik. Vajon ki nem vonódik be az e dilemma körül zajló ideologikus csatározásokba, és ki képes a felemás megoldásoknál jobbat ajánlani? A polgári társadalom látókörének a létigazság helyébe állítása kelti azt a hamis látszatot, mintha a nyugati civilizáció vívmányainak gépies átvétele útján megoldható lenne társadalmunk polgárosodásának, politikai, gazdasági, kulturális egységesülésének feladata, mintha csupán elmaradott, felvilágosulatlan, sötét emberek érthetetlen akadékoskodása állná útját egy világosan belátható és egyszerűen kivitelezhető folyamat kibontakozásának. Ugyanez a reményvesztés magyarázza azt is, hogy mások meg hisztériásan tartanak a civilizációs vívmányok érvényesülésétől, úgy gondolják, társadalmunk elkülönült állapotában, a világcivilizációtól ingereltség el nem szenvedése esetén is képes lehet kulturális tapasztalatait érvényesíteni, azaz hogy polgárosodásunk mégis polgári látókörön belül, annak meghaladása nélkül megújulhat. Egészen nyilvánvaló, a történelem nem ad lehetőséget arra, hogy "kicsinységünkre", azaz civilizációs erőfeszítéseink korlátozottságára hivatkozással lélegzetelállító árama elől kitérjünk, nem engedi meg, hogy ne gondoljuk magunkat e folyamat szuverén, szellemi-kulturális értelemben, vagyis a történelem elsődleges, igazi, ontikus, csak a polgár által elfelejtett értelmében elsőrangú szereplőjének.

Közéletünk elevenné, tartalmassá és komollyá egyébként aligha válhat, és céljait másképp aligha érheti el.

Hát vajon nem azért kellett a csaknem félévszázados diktatúrát, a két világháborút, a Kárpát-medence lakosságát meggyötrő száz éves etnikai háborúskodást elszenvednünk, hogy belássuk, nem állhatunk félre, hogy a történelem árja akaratunk ellenére magával ragad, hogy végső soron nem társadalmunk egyik vagy másik rétege, az egyik vagy a másik politikai irányzat az oka megpróbáltatásainknak, hogy világunknak, a földgolyót egyetlen civilizációs egységgé kovácsoló kultúratisztelő polgári gondolkodásnak a fogyatékoságai magyarázzák bajainkat, és hogy kénytelenek legyünk, módunk legyen e fogyatékoságokat megnevezni? De ugyanezen okból ki kell lépnünk abból az ugyancsak polgári jellegű kisnemzeti önsajnálatból, amely szerint társadalmunkon kívüli okok, szerencsétlen véletlenek, más népek civilizációs, etnikai stb. nyomása akadályozta meg társadalmunknak a kívánatos irányba fejlődését. A legkézenfekvőbb, a legidősebb példa erre a második világháborút követő orosz megszállás.

Bizony el kell ismernünk, nélküle aligha lett volna proletárdiktatúra, polgárosodásunk bármennyire felemás, de egészükben mégsem lebecsülendő és számunkra különösen kedves vívmányai nem veszték volna semmibe vagy majdnem semmibe. Mint az utóbbi években már sokan elmondták, sok tízezer honfitársunk életben maradt volna, százezrek egzisztenciális megpróbáltatásait, más százezrek külföldre menekülését elkerülhették volna, az általános szellemi-kulturális hanyatlásról nem is beszélve. De bármennyire nélkülözhetetlen föltétele volt az orosz-szovjet megszállás a kommunista rendszer bevezetésének, a történetek megértésének lehetőségétől fosztjuk meg magunkat, ha úgy képzeljük, társadalmunknak e diktatúrához nem volt köze, nem tanúsított fogékonyságot iránta, ha nem vagyunk meggyőződve arról, hogy a diktatúrában társadalmunk lényegében mégis saját problémáinak, az európai civilizációt átható problémák egészének mibenlétét tapasztalta meg, annyira szemléletesen, annyira egzisztenciálisan, ahogyan egyébként nem tudta volna. Ahogy nem vagyunk hálásak a megszállóknak a kommunista rendszer megteremtéséért, természetesen nem érzünk hálát azért sem, hogy ezekben a sanyarú, bár nagyon fontos tapasztalatokban részesítettek minket. De végül is akkor járunk el helyesen, ha elfogadjuk — nem tőlük, hanem a szellemi-kulturális értelemben vett történelemtől, Istentől — azt, ami a diktatúra jegyében történt.

A személyes szellemi szempontot, az értelmiségi mentalitást tagadó polgári látókör elégtelenségéből eredő, közéletünket, megosztó ellentmondás az is, hogy a rendszerváltozás után a polgári értékek visszaállítását sürgető kultúratisztelő mentalitás, amely egy mesterségesen megszakadt folyamat folytatását szorgalmazza, bizonyos értelemben korszerűtlennek, a kommunista propaganda szóhasználatát idézve reakciónak minősül. Másfelől azok, a kultúrát kevésbé tisztelő pragmatikusok, akik a polgárosodást nem egy megszakadt folyamat folytatásaként, hanem mint a nyugati civilizáció mai jelenségeihez igazodást képzelik el, akik inkább modernizációról, mint polgárosodásról beszélnek, arra hajlamosak, hogy a diktatúra évtizedeit egy felemás, de mégis komolyan veendő modernizáció korszakának tekintsék, és benne a kommunista ideológia eredményét, a haladás

megtestesülését lássák. E nézetkülönbség, a fogalmak ilyen összezavarodása lát-tán nem ajánlhatunk mást, mint a problémáknak azt az ontikus kezelését, amely egyszerre képes a diktatúrában az emberi nem egységének megtapasztalását látni és egyben olyan börtönállapotot, a szellemi-kulturális romlásnak azt a mértékét, amely minden egészséges, kultúrértékeket érvényesítő fejlődést megakaszt.

Vajon nem kell-e a diktatúra tagadásaként a korábbi állapothoz visszanyúl-ni? De ugyanakkor nem szükséges-e a diktatúra történelmi tényét úgy értékelni, hogy Kelet-Európában a polgári lázadás polgárosító, egységteremtő lehetőségei már ötven vagy hetven évvel ezelőtt kimerültek? És vajon nem szükséges-e a dik-tatúra "semmijében" a létegyiség élményének megszületését látni? És ugyanakkor attól mégis tartózkodni, hogy voluntarista módon egy élményből bizonyos társa-dalmi folyamatok lezajlására, kézzelfogható civilizációs teljesítmények elérésére következtessünk? Bízhatunk-e továbbá abban, hogy a polgári mentalitás kialakít-hatja jövőnk fejlődésünk kereteit, ha nem óvott meg sem szellemi-kulturális sem gazdasági-politikai értelemben a kommunizmustól, illetve elfogadhatóak-e a mo-dern polgári gondolat ajánlásai, ha a kommunista mentalitással együttélésre kényszerítenek?

Közéletünk nem a piac pragmatikus érde-keihez, hanem a bolsevik hatalomgyakor-lás fogásaihoz igazodik

Nagyon igazságtalanok lennének, ha lebecsülnénk a demokratikus jogok formális bevezetését, ha figyelmen kívül hagynánk azt a tényt, hogy gyakorlásu-kat durva fizikai eszközökkel általában senki nem akadályozza. Viszont becsapjuk magunkat, a valóban polgárosult viszonyok kiépítésének feladatáról megfeledke-zünk, ha úgy véljük, ezzel minden tőlünk telhetőt megtettünk, és az eleven de-mokratikus közélet kialakulásának nincs akadálya, vagy ha a modern tömegtársad-alom gyakorlatához igazodva úgy ítéljük meg, nincs is rá szükség. Ez a véglete-sen individualizált, "ideológiátlanított", a szubkulturális megnyilatkozások eluralko-dását elősegítő állapot, mint tudjuk, nálunk a diktatúra által "modernizált", értsd: tömegtársadalommá átalakított (és egyben a kommunista mentalitástól áthatott) állapotot jelenti. Egy olyan közélet létezését, amely nem is a piac pragmatikus ér-dekeihez, hanem a bolsevik hatalom gyakorlásán nevelődött válogatott társaság mesterkedéseire igazodik, amely nemcsak nem igényli, de hatalmát féltve mód-szeresen akadályozza a valódi közélet kialakulását.

A jelen állapotban, a polgár létfelejtő és társadalmunkat sokszorosán meg-osztó nézőpontjából ítélve tulajdonképpen nincs is olyan mondanivaló, amely átfogó és valódi társadalmi mozgalmat eredményezhetne, amely lehetővé tenné és igényelné ilyen közélet kialakulását. Ha azonban e megosztottság leküzdése érde-kében a jelenségeket a lét szempontjából, a polgárét meghaladó értelmiségi néző-pontból közelítjük meg, nyilvánvalóvá válik a demokrácia formális felfogásának elégtelensége, az a körülmény, hogy a polgárok elé szellemi-kulturális feladatokat

állítva, a demokratikus közéletet tudatosan formálni kell. Megengedhetetlen, hogy a politika alakulása a háttérben meghúzódó agytrösztök, szürke eminenciások, az állampolgárt a hatalmi játszma sakkfiguráiként kezelő és ráadásul a tényleges szellemi-kulturális folyamatokból csak keveset értő elitnek kényére-kedvére maradjon.

Az állampolgároknak a közélet cselekvő részeseivé válását az akadályozza, hogy egyelőre nem polgárosodott, sőt időközben a kommunista rend ideológiai fürdőjén átesett társadalmunk a polgárerényeket nem gyakorolja, a kultúratisztelő gondolkodás sajátosságai az emberekből vagy hiányoznak, vagy — a kulturális rossz lelkiismeret alapján közösséget teremtő kommunista mentalitást szabadjára engedő — tömegtársadalom keretei között nem jutnak szóhoz.

A helyzetet súlyosbítja, hogy jellemző szellemi-kulturális bizonytalanságán túl az elmúlt fél évszázadban kialakult társadalmi szerkezet is korlátozza a polgár megnyilatkozásait. Benne senki sincs a helyén, fölkészültségéhez és adottságaihoz képest szinte mindenki két-három fokozattal magasabb beosztásba kerül, a gazdasági, a hivatali vagy a tudományos követelményeknek fittyet hányva, és utólag a posztmodern divatos jelszavát átvéve — amely szerint bármi elmegy — már csak könnyebb befolyásolhatósága céljából is. A már több nemzedék óta tartó bizonytalanság miatt alig valakinek van világos fogalma arról, hogy akár tőle, akár a többiektől mit lehet elvárni, és mi az, amit számon is kell kérni rajta. Alig valaki képes megkülönböztetni, hogy valamely feladatkörön belül mi a valóban fontos, és mi a formális hivatali előírás, hogyan kell a két szempont egyensúlyát az eredményes tevékenység érdekében egyszerre intelligensen, erkölcsileg és hivatalilag kifogástalanul egybefogni. A tisztességes emberek személyes felelősségvállalásának hiányában általánosan elterjedt az a — kultúrát nem tisztelő polgár által uralt közegben kialakuló — elképzelés, hogy egyfelől mindenkinek vaj van a fején, másfelől aki a legkiválóbban is csinálja a dolgokat, ha bizonyos "érzékenységeket" megsért, ha az "erőviszonyokkal" nem számol, úgymint megbukik. Ezek a körülmények a polgárt a kommunizmus által sugallt szellemi-kulturális cinkosság-élmény iránt hatványozottan fogékonyá teszik.

Kelet-Európában a huszadik század végén abban az esetben gondolkodunk helyesen, ha a citoyen öntudat feltámasztását közvetlen erkölcsi ráhatás eredményeként nem várjuk, ha belátjuk, az efféle beszédnek százötven, kétszáz évvel ezelőtt azért volt értelme, mert akkoriban a — korábbi arisztokratikus berendezkedés keretei között szellemileg feltöltődött — polgár a demokráciát az arisztokratikus intézményekkel szemben küzdötte ki. Napjainkban viszont, amikor azt a kommunista diktatúra teremtette helyzetben, a polgárt kultúratiszteletétől megfosztó kommunista mentalitással szemben, annak az illúzióknak a romjain kell létrehozni, hogy a kultúratisztelet magából a polgárból, ahogy mondani szokás, az emberi természetből ered, akkor nyilvánvaló, hogy a lelki-erkölcsi megújulás helyett olyan szellemi-kulturális megújulásra van szükség, amelyre az emberlét "nem evilági" megalapozottságának fölismerését érvényesítő és egyben a polgárosodás kelet-európai kiteljesítését vállaló arisztokratikus értelmiségi vállalkozhat.

A közélet pragmatizmusa vagy machiavellizmusa azzal jár, hogy a közélet szellemtelenné és kultúraellenessé válik.

Sajátosan polgári az a vélekedés is, hogy a politika a lehetőségek tudománya, hogy a politikában elvek, eszmék, erkölcsi szempontok nem vagy csak alig érvényesülhetnek, hogy — bármily sajnálatos — a politikai döntések során többnyire akadnak olyan nyomósabb okok, elháríthatatlan körülmények, bizonyos nyers, az erkölcsi érzéket, az ideális szempontokat nem méltányoló tényezők, amelyek előtt a higgadtan mérlegelő politikusnak a még nagyobb baj elkerülése érdekében meg kell hajolnia. Ezt az érvelésmódot hallva, fölmerül az emberben, hogy vajon melyik tudománynak nem kell számolnia a lehetőségekkel: vajon az orvos nem a lehetőségek határain belül gyógyít, és még a mérnök is nem a fizika rideg, személytelen törvényeit tudomásul véve épít vagy nem épít bizonyos helyen, bizonyos anyagból, bizonyos szerkezetű hidat? Ki tudja miért, a mérnöki vagy az orvosi teljesítmények behatárolt volta ellenére sem az orvostudományt, sem a mérnököt nem szokás a lehetőségek tudományának nevezni, pedig lehetőségeinek korlátozottsága emberek halálát okozhatja, illetve igen sok fáradozás, szenvedés, nélkülözés előidézője lehet.

A politika, illetve az orvos- vagy műszaki tudomány megítélése közti eltérést valószínűleg az magyarázza, hogy az orvos vagy a mérnök viszonylag könnyen elhatárolhatja magát azoktól az "objektív" tényezőktől, amelyeket szükségesnek tart tekintetbe venni, míg a politikus köteles az általa kényszerűen tekintetbe vett szempontok képviselőjében föllépni. Csakhogy ez a döntés csupán a polgár számára marad nyers kényszerűség, aki bár pontos elemzéseinek eredményeképpen fölismerte annak gyakorlati szükségességét, de akinek — látóköre elhatároltsága miatt — nem sikerült belátnia döntése értelmességét, s aki ennek következtében nem képes az általa elfoglalt állásponttal személyesen azonosulni. A polgár azért nem tudja elveit, eszméit, erkölcsi szempontjait politikai döntéseivel összeegyeztetni, azért éli át a machiavellizmus dilemmáját, mert személyes ideális szempontjai nem lehetnek egyetemesek, mert az értelmiségi nézőpont kialakítását elmulasztva, nem sikerül neki a döntéseket forrásukkal, a kultúrát megalapozó léttel összekötni, s emiatt magát — a nem rá szabott feladattal birkózása során előállt helyzetben — sajnálatos módon személyes meggyőződése árulójának érzi.

A közélet elevenné, tartalmassá, demokratikussá, szellemileg megtermékenyítő hatásúvá akkor tehető, a társadalom tagjai, a polgárok akkor válhatnak cselekvő részesévé, ha a politikát ontikus alapokon, arisztokratikus-értelmiségi képviselővel művelik, s ha az ezáltal ismét a citoyenerények gerjesztőjévé válik. Természetesen most már attól a züllesztő hatású és önpusztító történelmi félreértéstől szabadon, hogy a polgár kultúratiszteletének valódi forrását magában lássa, és egyben annak a veszélye nélkül is, hogy a hagyományt, a kultúrát neki közvetítő arisztokratikus szempont a — határait belátni nem képes, elismerni nem hajlandó — polgár közéleti szerepét bármiben is korlátozza.

A politika pragmatizmusa vagy éppen machiavellizmusa, a személyes értékrendből való kiszakadása nem szűken politikai érdekű. Azzal a következ-

ménnyel jár, hogy a társadalom szellemi-kulturális megnyilvánulásainak egész sora a vagy szolid, pragmatikus vagy nyíltan cinikus hatalmi játék terepévé válik, hogy a közélet, a szellemi élet minden szintje "átpolitizálódik", azaz szellemtelenné és kultúraellenessé válik. Ami korábban, a diktatúra idejében egy társadalmon kívüli nyers erőszak szándékai szerint valónak látszott, mert a központosított hatalom parancsai szerint működött, most a demokrácia cégére alatt, öntevékeny kezdeményezések alapján kialakuló csoportoknak osztódik le, amelyek azonban a hatalmi játék szabályait szigorúan betartva, a szellem és a kultúra szempontjait (ha egyébként szellemről vagy kultúráról beszélnek is, és még ha szubjektíve őszintén beszélnek is róla) nap mint nap a politika oltárán feláldozzák. A szellemi-kulturális életnek ez a változatlansága, az új körülmények között a korábbi taktika és stratégia szigorú fennmaradása jelzi a polgári világnak a szellemi-kulturális felelősséget elhárító kommunista gondolkodásmódtól való kikezdettségét. A rendszerváltozás nem annyira a demokrácia elvének diadalát, a polgári társadalom értékeinek a diktatúra elnyomottjaira gyakorolt vonzását fejezte ki, hanem inkább azt a gyakorlati belátást, hogy a hatalom fenntartásához diktatórikus eszközökre egyre kevésbé volt szükség a polgári világ fokozatos szellemi-kulturális hanyatlása és a kommunista gondolkodás mind akadálytalanabb érvényesülése miatt.

Sok más egyéb mellett jól mutatja ezt, hogy az irodalmi-kritikai folyóiratok a rendszerváltozás ellenére ma is az elmúlt évtizedekben kialakult "rongyszőnyegszövezi" vagy "kollázs" technikával szerkesztődnek. Tulajdonképpen nincs szellemi arculatuk, a szerkesztőknek célkitűzésük, nem keresik a szellemi teljesítményeket, inkább bonyolult megfontolások szerint a különbségek tompítására, az összkép egyenletes szürke árnyalatának megőrzésére törekszenek. Erre mutat, hogy a folyóirat ma is inkább hatalmi központ, mint szellemi műhely, és ezen alig csodálkozik valaki, az eredetiség pedig továbbra is inkább zavaró tényező, alig igényli bárki a felbukkanását. A szellemi élet üres hatalmi játékká süllyedését szemléltető másik példa, hogy ma már a saját szellemi illetékességében kételkedő, de a döntés jogát magának változatlanul fenntartó polgár lehetségesnek, sőt kívánatosnak tekinti a szellemi kérdésekben lefolytatandó véleménycserék kiküszöbölését, és a szellemi teljesítmények tényleges megítélése helyett személytelen és szellemtelen formális mutatók alapján kíván döntenéi önálló, személyes megnyilvánulásokat igénylő kérdésekben.

Csak a polgárnak kell föltétlenül tudósnak, művésznak, politikusnak vagy papnak lennie, az értelmiségi a léthelyzet diktálta igényeknek engedelmessé kinevezés nélkül is hitelesen hol ennek, hol annak mutathozhat.

Viszonyaink elemzése arra a belátásra juttat, hogy a kelet-európai polgárosodás nem csupán korszerűsítési feladat, és a szabadságjogok bevezetése nem

lehet a demokrácia biztosítéka, de arra is, hogy pusztán emiatt nem szabad a bizonytalan jövőbe kitolnunk a polgárosodás célkitűzését, vagyis gyakorlatilag közéletünk egészségessé, tartalmassá tételéről lemondanunk. Hiszen egyfelől világosan számba vehetőek ezen feladat megoldásának föltételei, másfelől pedig azok némi szellemi bátorság és bizonyos mértékű következetesség révén megteremthetők. A közéleti célok elérése azt igényli, hogy lépünk ki a polgári viszonylagosság életünket ingataggá tevő állapotából, és egyértelműen, határozottan, személyes közéleti formában (nem pedig elvont elméleti alapon) forduljunk szembe a kommunista szemléletmóddal. Így alapozzuk meg a polgári beállítottságtól különböző, de általa is igényelt (arisztokratikus) értelmiségi álláspontunkat.

A gondolkodásunkat elsekélyesítő gyakorlatiasság ilyen kérdés föltevésére készlet: van-e kézzelfogható biztosítéka az önálló értelmiségi föllépés sikerének? A válasz természetesen csak az lehet: nincs. De hasonló választ kell adnunk arra a kérdésre is, hogy van-e akadálya ugyanennek. A két, egymást lerontó válasz azt jelzi (amit egyébként is tudunk), hogy a létünk szellemi alapjait zárójelbe tevő pragmatizmus alkalmazhatóságának vannak határai. Az arisztokratikus értelmiségi föllépés ereje viszont abban a kultúránk által sugallt hitben rejlik, hogy ezen alapok nyilvánvaló megtámadottsága esetén a rájuk támaszkodás nem marad pusztán szó, emelkedett elvek kinyilvánítása. Az igazság személyességének megfelelően a rá emlékeztető ember mindig személyekhez szól, és ha értelmes választ kap, szava gyakorlatilag is értelmezhető célt ér. Ha viszont a válasz elmarad, a levonandó tanulságok révén módja nyílik álláspontját átfogóbbá tenni, és esélyt kap arra, hogy a korábbanál nagyobb teljesítményt nyújtva a polgári létezés sziklájából a szellem forrását fakassza.

Természetesen a szellem terméketlen gögje, a gondolkodást megtévesztő hiba bármely kínálkozó életbeli lehetőségéről lemondani. A létigazságra hivatkozó értelmiséginek azonban nem szükséges a szellemi teljesítmény érdekében "helyzetbe kerülnie", hiszen számára bármely élethelyzet megnyilatkozási alkalommá válhat. Csak a létigazsághoz vezető utat magától nem találó polgárnak kell föltétlenül tudósnak, művésznek, politikusnak vagy papnak lennie, mindenáron találnia a maga számára ilyen vagy olyan beosztást. A léthelyzet támasztotta igényeknek engedelmeskedő értelmiségi kinevezés nélkül is mindez egyszerre lehet: hitelesen hol ennek, hol annak mutakozhat. A személyes igazság útjába gördített bármely akadály — mint a személyesen föltett kérdésre kapott személytelen válasz — kelő szellemi, lelki erő birtokában az igazság javára fordítható, a gonosz szándék értelmetlenségének fölfedése bármely helyzetben a leleplezés erejével hathat.

Nem tudjuk, hogy a közélet demokratizálása egészében milyen feladatokat és nehézségeket rejt magában, az elméleti megfontolások terméketlenségének tudatában ugyanis csak a közvetlenül előttünk álló teendőket van értelme mérlegelnünk. A nehézségek vállalásából sportot űzni pedig semmiképpen nem akarunk. Mégis azt kell mondani, hogy minél gyorsabban, minél látványosabban záródnak el a szellem elől a polgári világ szellemtelenné válása miatt a tagolt és rendezett megnyilvánulási formák, annál megrendítőbb erővel mutakozhat meg a létigazság ereje és egyetemes emberi érvénye. Úgyében csak annyi mondható, akinek módja nyílik látni hatását, szóljon róla.